

**KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE HEVÂ KAVRAMI ve
DALÂLETTEKİ ROLÜ**

Yrd. Doç. Dr. Kadir POLATER *

ÖZET

Kur'ân'da hevâ kelimesi ile, nefsin öfke ve şehvet gibi kötü duygulara meyletmesi kastedilir. İnsan hevâsına uyduğu takdirde, bu onu dalâlete götürür. Dalâlet ise, insanın iki dünyadaki felâketine sebep olur. Yüce Allah, insanların hevâlarına boyun eğmemelerini ve böylece hak yolda olmalarını ister.

Anahtar Kelimeler: *Hevâ, Dalâlet, Câhiliye, Şehvet, Gazap.*

ABSTRACT

According to the Qur'ân Evil Passions and Their Roles at Straying

The word hawâ in the Qur'ân means inclination of soul to evil passions as anger and lust. If the man follows these evil passions, he will stray from the straight way and become responsible. Straying from right way causes a lot of calamities for man in this world and the world to come. God desires that the man to be in the straight way and not to stray from right way. So, He orders all men not to submit their evil passions.

Key Words: *Evil Passions, Going Astray, Ignorance, Carnal*

---

* Atatürk Üniversitesi Erzincan İlahiyât Meslek Yüksekokulu Tefsir Öğretim Üyesi.

Passions, Anger.

GİRİŞ

Hak yoldan kasten ve yahut hatâen sapma¹ anlamındaki dalâlet/dalâl, insanlara dünya ve âhirette zarar veren itikadî, amelî ve ahlâkî her tür fiili kapsayan bir kavramdır. Kur'ân-ı Kerîm'deki; *münker, fahşâ, zulüm, küfr, fîsk* gibi kelimeler de, dalâletin türlerini ifade eden terimledir.

Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm aracılığıyla, kıyamete kadar gelecek olan bütün insanları, dalâlete karşı uyarmış ve bunun altında yatan temel sebebin hevâ olduğuna dikkatleri çekmiştir.

Hevâ, Arapça bir kelimedir. Kur'ân-ı Kerîm inmeden önce Arap dilinde çok farklı bir anlama gelen *hevâ* kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'in inmesiyle birlikte, insanın dalâlete düşmesindeki en temel sebebi isimlendirmek için kullanılmış ve böylece yeni bir anlama kavuşmuştur. Daha sonra bu kelime, bu yeni anlamı ile, İslâmî literatürde de yaygın olarak kullanılır hâle gelmiştir.²

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, hevânın anlamı, mâhiyeti ve dalâlet açısından oynadığı rol üzerinde durmadan önce, hevâ kelimesinin hangi sebepten dolayı, Kur'ân-ı Kerîm'de, dalâletin temel sebebini isimlendirmek için kullanılmış olduğu üzerinde durmak ve bunun için de, kelimenin Arap dilindeki asıl anlamına bakmak yararlı olacaktır.

I. Sözlükte Hevâ Kelimesi

¹ Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, İstanbul, tsz., I, 11.

² Çağrı, Mustafa, "Hevâ", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 274.

Hevâ kelimesi, “hvy” maddesine ait bir kelimedir. “Hvy” maddesinin ise, farklı anlamlara gelen iki fiili vardır. Bunlardan biri dördüncü babdan *heviye-yehvâ-heven* fiili, bir diğeri ise, ikinci babdan *hevâ-yehvî-heviyyen, hüviyyen ve heveyânen, hevâen* fiilidir. Şimdi, Kur’ân’da bu iki babdan otuz sekiz kez kullanılmış olan “hvy” maddesinin³ anlamları ve kullanılışları üzerinde durmaya çalışalım:

a. Dördüncü babdan olan *heviye-yehvâ* fiili, “sevdi ve meyletti” anlamlarına gelmektedir. Nefsin kötü isteklerinin isimlendirildiği *hevâ* kelimesinin kökeni, hâkim olan görüşe göre bu fiildir. İsim olarak da kullanılan hevâ kelimesi, aynı zamanda bu fiilin mastarıdır. Bu fiil Kur’ân’da üç kez zikredilirken,⁴ *hevâ* kelimesi, çoğulu *ehvâ* kelimesi ile birlikte toplam yirmi yedi kez zikredilmiştir.⁵

Hevânın sözlük anlamı, insanın bir şeyi sevmesi ve bu sevginin kalbine hâkim olmasıdır. Bu bakımdan hevâ kelimesi, sözlük anlamı itibariyle hayır ve şer, bir başka ifadeyle olumsuz ve olumlu iki anlam için kullanılabilen bir kelimedir. Bu kelime, aşk (*tşk*) anlamında da kullanılmıştır. *Heve’n-nefs* tabiri de nefsin irâdesi anlamındadır.⁶

Bu kelimenin, tek başına kullanıldığında, iyi olmayan/olumsuz (mezzum) bir mânâ ifade ettiği, buna karşılık, *heven hasen (iyi istek)*, *heven muvâfik li’s-savâb (doğruya uygun olan istek)* ifadelerinde de olduğu gibi, iyi anlamdaki bir kelimeyle sıfatlanması durumunda olumlu bir anlam ifade ettiği söylenmiştir.⁷ Ancak bu

³ Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Beyrut, 740.

⁴ Bakara, 2/178; Mâide, 5/70; Necm, 53/23.

⁵ Abdülbâkî, aynı yer.

⁶ İbn Manzûr, Ebü’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut, tsz., XV, 372.

⁷ İbn Manzûr, aynı yer.

kelimenin sıfatlanmadan da, olumlu bir anlam için kullanılmış olduğuna rastlanmaktadır. Meselâ, Hz. Âişe (ö.58/678) (r.a.) Resûlullah (s.a.v.)'a, “*Rabbinin, senin arzu (hevâk)'na süratle icabet ettiğini görmekteyim*”⁸ demiştir. Kurtubî (ö.671/1273) de, Hz. Âişe'nin bu sözünü delil göstererek hevânın olumlu anlamda bir kelimeyle sıfatlanmaksızın, her iki anlamda da kullanılabileceğini, ancak hak ve hayır olmayan konularda kullanılmasının daha yaygın olduğunu belirtir.⁹

Hevâ kelimesi ile ilgili bu hususun, *heviye-yehvâ* fiili için de söz konusu olduğu görülür. Meselâ, Bedir savaşı esirlerine yapılacak muamele için ileri sürülen görüşlerle ilgili Hz. Ömer (ö. 23/644)'in anlattıkları arasında geçen şu ifadede bu fiil, olumlu bir anlam ifade etmektedir:¹⁰ “*Resûlullah, Ebû Bekir'in dediğini beğendi (heviye), benim dediğimi beğenmedi (lem yehve)*”¹¹

“**Hvy**” maddesine ait *istif'âl* vezninden olan *istihvâ* fiili, bu iki babın temel anlamlarıyla bağlantılı olarak farklı anlamlar kazanmış bir fiildir;¹² Kur'ân'da, bir kez “*istehvethü's-şeyâtîn*” ifadesi¹³ içinde geçmektedir. Bu ifadedeki *istehvâ* fiilinin, “**hvy**” maddesine ait iki farklı fiilden türemiş olabileceğini göz önüne alan müfessirler, bu ifadeye farklı anlamlar vermişlerdir.¹⁴ Bunlardan Ferrâ¹⁵ (ö. 207/822)

⁸ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul, 1413/1992, Tefsîr, 33/7, Nikâh, 29; Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el- Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, İstanbul, 1413/1992, Reda', 49, 50.

⁹ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, Kahire, 1387/1967, II, 19.

¹⁰ Kurtubî, aynı yer.

¹¹ Müslim, Cihâd, 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1413/1992, 1/31, 32.

¹² İbn Manzûr, XV, 373.

¹³ En'âm, 6/71.

¹⁴ Râzî, Fahrüddîn, *Mefâihü'l-Gayb (et-Tefsîrü'l-Kebûr)*, Tahran, tsz., XII, 29; Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*,

ve Kurtubî,¹⁶ bu fiilin, *heviye-yehvâ* fiilinden türediğini kabul ederek, âyetteki bu ifadeyi, “*Şeytanlar onun hevâsını süslediler*” şeklinde tefsir etmişlerdir.

b. “**Hvy**” maddesine ait olan ikinci babdan *hevâ-yehvî* fiili ise; “boş oldu, yukarıdan aşağıya düştü, yükseldi, koştı, indi, helâk oldu” şeklinde oldukça farklı anlamlara gelir.¹⁷ Bu fiilin geçtiği âyetlerde, bu anlamların her birinin mevcut olduğu,¹⁸ ancak âyetlerdeki bu anlamların, konumuzla ilgili bir yönü olmadığı görülür.

Bununla birlikte, hevâ kelimesiyle, bu fiilin Arap dilindeki “düştü, helâk oldu” anlamları arasında bir ilişki olabileceği dikkati çekmektedir. Çünkü bir görüşe göre, kötü arzular, sahibini dünyada her türlü belâyâ, âhirette ise cehenneme düşürdüğü için hevâ diye isimlendirilmiştir.¹⁹ Yine hevâ kelimesi sözlükte, “iki dağ arasındaki boşluk (*el-mehvâ*)”, yani uçurum anlamına²⁰ gelmektedir. Buna göre, uçuruma düşmenin, insanın helâki olması gibi, nefsin kötü arzularına tâbi olmak da insanın dünya ve âhirette helâk sebebi olur.

II. Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Hevânın Anlam ve Mahiyeti

Kur’ân-ı Kerîm’de hevâ kelimesi, yeni bir anlama kavuşarak; kötü huy ve fiillerin kaynağı olan, insanı hayır işlemekten engelleyen ve insanlık şerefini yok eden²¹ ruhtaki şer eğilimleri ifade etmeye

---

Beyrut, tsz., VII,189

¹⁵ İbn Manzûr, XV, 373.

¹⁶ Kurtubî, VII, 19

¹⁷ İbn Manzûr, XV, 370-373.

¹⁸ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-Nazâir* (haz. Ali Özek), İSAV Yayınları, İstanbul, 1993, 178.

¹⁹ Râgıb, el-İsfahânî, *Mu’cemü’l-Müfredât li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (nşr. Nedîm Maraşlı), Beyrut, tsz., 545; Kurtubî, II, 19.

²⁰ İbn Manzûr, XV, 373.

²¹ Mâverdî, Ebû’l-Hasen b. Ali b. Muhammed. b. Habîb el-Basrî, *Edebü’l-Dünyâ ve’d-Dîn*,

başlamıştır. Nitekim Râgıb (ö.503/1109)'ın da hevâyı; nefsin kötü arzular (*şehvet*, çoğulu: *şehvât*)'a meyletmesi ve kötü arzulara yönelen nefis şeklinde tarif ettiği görülür.²²

İnsan ruhunda hayır ve şerden ibaret iki eğilimin olduğu ve insanın yaptığı doğru ve yanlış fiillerde, bu iki eğilimin önemli birer etken olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, Kur'ân'daki *en-nefsü'l-emmâre*²³ tâbiriyle de kastedildiği gibi, insan ruhunda, şer işlemeye daha çok meyil vardır.²⁴ Şimdi açıklamaya çalışacağımız gibi hevâ, insan ruhundaki şerre olan meylin kendisidir.

Bu iyi ve kötü eğilimlerin kaynağının ne olduğu, ilk çağlardan günümüze kadar birçok filozofun ilgilendiği ve açıklamaya çalıştıkları bir konu olmuştur. İlk çağ filozoflarının bazılarının yaptıkları bu konudaki açıklamalar, daha sonraki dönemlerde İslâm bilginlerince de benimsenmiş, iyi ve kötü ahlâk, bu filozofların görüşleri etkisi altında açıklanmaya çalışılmıştır.²⁵ Nitekim bu görüşlerin, Hicrî VI. asırdan sonraki müfessirler tarafından da benimsendiği, insanın iyi ve kötü amellerinin kaynağının bunlara göre açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir.²⁶

Bu açıklamalara göre, ahlâkın temelini, insan ruhundaki şehvet

---

Temel Neşriyat, İstanbul, 1985, 33.

²² Râgıb, 545.

²³ Yûsuf, 12/53.

²⁴ Âlûsî, XII, 2.

²⁵ bkz. Akarsu, Bedia, *Ahlak Öğretileri Mutluluk Ahlakı (Eudaimonism)*, İst Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, I, 82-102; Aydın, Mehmet, "Ahlâk", *DİA*, 1990, İstanbul, II, 12; Carra de Vaux, "Ahlâk", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1965, I, 157-160; Fındıkoğlu, Fahrettin, *Seçme Metinler ve Kıraat Parçaları ile Ahlâk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, tsz., I, 124.

²⁶ Meselâ, krş. Râzî, XX, 104; İbn Teymiyye, Takiyyüddîn, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, Beyrut, 1988/1408, VI, 3-15; Âlûsî, XIV, 217-219.

gücü,²⁷ gazap gücü ve akıl gücünden oluşan üç güç oluşturmakta, daha sonra da bu güçlerin insan ruhunda irâdeye bağlı olarak farklı şekillerde biçimlenmesiyle fazilet yahut kötü huylar oluşmaktadır. Şehvet gücü sayesinde canlılar, varlıklarının devamı olan şeyleri elde etmeye çalışırken, gazap gücü sayesinde de canlılar varlıkları için tehlike oluşturacak şeyleri kendilerinden uzaklaştırırlar.

İnsan ruhundaki bu üç gücün konumu, insanda iyi ahlâkın, yahut da kötü ahlâkın meydana gelmesine sebep olur. Bu güçler insanda itidal noktasında, bir başka ifadeyle olması gereken yerde olurlarsa iyi huylar, itidâl noktasının iki zıt kutbunda yer alırlarsa kötü huylar meydana gelir. Bu iki zıt kutuptan biri, ölçüyü aşmak anlamındaki ifrattır. Bu kutuptaki güçler aşırı ve kontrolsüz bir düzeye ulaşmışlar, sınır ve kural tanımaz bir hâle gelmişlerdir. Diğer zıt kutup ise gereken ölçünün çok altında kalmak demek olan tefrittir. Bu kutupta bulunan güçler ise son derece âtil ve fonksiyonunu yitirmiş hâlde bulunmaktadırlar.

Ruhun güçleri ve aldıkları konumun ahlâkî sonuçları ile ilgili yapılan açıklamaların hevâ açısından bizi ilgilendiren yönünü, bu güçlerin ifrat derecesine ulaşmaları oluşturmaktadır.

Akıl gücünün ifratı, aklın lâıyk olmayan yerlerde kullanılmasıdır. Böylece akıl, hîle ve iftira gibi işlere âlet olur. Kendisini gelecek tehlikelerden korumak için insana verilmiş olan gazap gücünün ifrat noktasına varması sonucu, gereksiz yere tehlikelere atılma (tehevvür), kibir, düşmanlık, süratle hiddetlenme;

---

²⁷ Burada geçen *şehvet gücü*, Türkçede anlaşıldığı gibi *cinsellik* anlamında değildir. *Şehvet* kelimesi Arapçada *istemek* ve *arzulamak* gibi anlamlara gelir. *Cinsellik* ise, şehvet gücüne dahil olan isteklerden biridir. Buna ileride yeniden temas edilecektir.

şehvet gücünün ifratından ise dinin ve aklın uygun görmediği şekilde hazlara ve zevklere dalması (fücûr), hırs, haset ve açgözlülük gibi kötü huylar doğar.²⁸

İnsan varlığının korunup geliştirilmesi hikmetiyle Yüce Allah tarafından insan ruhuna yerleştirilmiş olan bu güçlerden şehvet ve gazap güçlerinin, pozitif bilim tarafından *içgüdüler* olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'nin de, büyük günahlardan (kebâir) olan inkâr, adam öldürme ve zinayı bu üç gücün ifrat derecesine varmasıyla açıkladığı görülür. Buna göre inkâr, akıl gücünün fesadından; adam öldürme, gazap gücünün fesadından; zina ise, şehvet gücünün fesadından kaynaklanmaktadır.²⁹

Râgıb, bir kimsede hem başkalarından farklı bir hevânın olabileceğini ve hem de aynı kimsede sonu gelmeyen hevâ türlerinin bulunabileceğini ve Kur'ân'da hevânın, çoğul olarak (ehvâ) zikredilmiş olmasının da bunu gösterdiğini³⁰ söyler.³¹

Râgıb'ın, hevânın çok türü olması ile ilgili yaptığı bu açıklamayla, Kınalızade (ö.1572)'nin sözü geçen bu üç gücün itidâl derecesinden uzaklaşması sonucu ortaya çıkacak yanlış temayüllerin çok olması hakkında yaptığı açıklama son derece birbirine benzer gözükmektedir. Kınalızade'ye göre, bu üç gücün itidâli tıpkı bir dairenin merkezini oluşturan bir nokta gibidir; halbuki bu itidâl

---

²⁸ Geniş bilgi için bkz. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut, tsz., III, 6-7, 53-56, 127-128; Kınalızade, Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâ'î (Ahlâk İlmi)*, (haz. Hüseyin Algül), Tercüman 1001 Eser, baskı yeri yok, tsz., 61, 93-126; 148; Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlâk Dersleri*, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1968, 151-152.

²⁹ İbn Teymiyye, VI, 5.

³⁰ Meselâ, bkz. Bakara, 2/120, 145; Mâide, 5/47,49; Rûm, 30/29.

³¹ Râgıb, 545.

noktasının dışında sayısız noktalar vardır. Yine, bir noktadan diğer bir noktaya uzanan tek bir doğru çizgi geçer ve çizginin birden çok olması mümkün değildir; halbuki o iki nokta arasında sayısız doğru olmayan çizgiler de mevcuttur. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, hak yol bir olduğu hâlde, dalâletin sayısı sınırsızdır.³²

Yetim malı yememeyi, ölçü ve tartıda doğru olmayı, doğru konuşmayı, ahdi yerine getirmeyi emreden âyetin peşine,³³ gelen âyette de şöyle buyrulur: “*Bu dosdoğru olan yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara (sübül) uymayın.*”³⁴ Bu âyette, yollar kelimesiyle kastedilen hevâ çeşitleridir. Bu âyette, hevâ çeşitlerinin tabiatlar ve âdetler sayısınca çok olmasına *sebîl (yol)* kelimesinin çoğul olarak *sübül (yollar)* şeklinde getirilmesiyle dikkat çekilir.³⁵

Ruhun üç gücünden birinin şehvet olarak isimlendirilmesi, kelimenin asıl anlamının, nefsin; istediği bir şeye meyletmesi anlamından kaynaklanmaktadır.³⁶ Bu durumda şehvet kelimesi, cinsellik şeklinde dar bir anlam değil, aksine çok kapsamlı bir anlam taşımaktadır. Nitekim bir âyette şehvetle; kadın, evlat, para ve diğer mallardan oluşan nefsin çok kapsamlı arzu ve temayüllerinin kastedilmiş olduğuna rastlarız.³⁷ Bu âyetteki *shevât* (tekili: *shevet*) kelimesiyle, meşru temayüllerin kastedilmiş olmasının yanı sıra, buna zıt olan hevâ kapsamındaki temayüllerin kastedilmiş olması da

---

³² Kınalızade, 123-124.

³³ En’âm, 6/152.

³⁴ En’âm, 6/153.

³⁵ Beydâvî, I, 327.

³⁶ Râgıb, 277; Türkçedeki iştah kelimesiyle, cinsellik olarak dar bir anlamda kullandığımız şehvet kelimesinin, aynı kökten ve aynı anlamlara gelen Arapça kelimeler olduklarına dikkat çekmek gerekir.

³⁷ Âlu İmrân, 3/14.

muhtemeldir.³⁸ Bu âyetin dışındaki diğer âyetlerde³⁹ şehvet kelimesinin, herhangi bir anlam değişikliğine uğramadan doğrudan hevâ yerine kullanıldığı görülmektedir.⁴⁰

Mâverdî (ö. 450/1058)'ye göre, hevâ ile şehvet arasında sebep-sonuç açısından bir birlik olmakla birlikte hevâ, inançla ilgili konulara, şehvet ise lezzet duyulacak şeylere tahsis edilmiş kavramlardır. Hevâ ve şehvet arasındaki bu fark ise, sadece umum-husus ilişkisinden doğan bir farktır. Buna göre şehvet, hevânın dışındaki bir kavram değildir. Çünkü şehvet, hevânın sonuçlarından biridir; hevâ ise asıldır. Bir başka ifadeyle şehvet, hevâdan daha hususî (dar kapsamlı), hevâ ise daha umumî (geniş kapsamlı)'dir.⁴¹

Bu açıklamaya göre, konumuzun başında naklettiğimiz, “Hevâ, nefsin kötü arzular (*şehvât*)'a meyletmesidir” şeklindeki tanım, hevânın kapsamlı anlamını yansıtmakta yeterli olmamaktadır. Nitekim, hevâyı, sözü geçen bu tanıma yakın bir şekilde tanımlayan İzutsu, bu tanımın, hevâ ile ilgili yapılmış kabaca bir tanım olduğunu belirtir.⁴² O hâlde, hevâyı, nefsin itidâl derecesini aşan şehvet ve öfke gibi kötü duygulara meyletmesi şeklinde tanımlamak daha kapsamlı bir tanım olabilir.

İlk başta verdiğimiz tanımdan da anlaşılacağı gibi hevâ; hayır ve şerden ibaret olan iki kutup arasından, kalbin ve düşüncenin şerre meyletmesi ile ilgili, insanın yaratılışından sahip olduğu ve insanın irâdesi dışındaki bir haldir. Bu yüzden de insan, bir sorumluluk

---

³⁸ Râgıb, 277.

³⁹ Nisâ, 4/27; Meryem, 19/59.

⁴⁰ İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar* (çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1997, 193.

⁴¹ Mâverdî, 39.

⁴² İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 191.

taşımaz ve bundan dolayı kınanmaz. Bunun bir ileri merhalesinde irâde, bu şer temayülünü uygulamaya koymaya karar verir ve harekete geçmeye hazırlanır. Bu karar ve hazırlık, insanın takvası ve ahlâkî özelliği açısından olumsuz bir durum olsa da, henüz fiil haline dönüşmemiş olduğundan, insan bundan da sorumlu tutulmaz. Sorumluluk ise, şer temayüllere uygun davranışlarla başlar.⁴³

Şu âyette, hevâ ve hevânın uygulamaya yöneldiği iradî safhanın birlikte anlatıldığı görülür: “*And olsun ki kadın ona (Yusuf’a) meyletti (hemmet bih). Eğer Rabbinin burhânını görmeseydi o da kadına meyledecekti (hemme bihâ)*”⁴⁴

Hız. Yusuf köle iken, efendisinin eşi ile aralarında geçen olaydan bahseden bu âyete göre kadın, yasak ilişkiye karar vermiş ve harekete geçmiş olduğu hâlde, Hız Yusuf’un kalbinde sadece, tabiatından gelen ve bu yüzden de kast ve irâde ile ilgisi olmayan bir meyil vardı.⁴⁵ Hız Yusuf da, kalbindeki bu meyil yüzünden kınanmamıştı.

Aslında, insanın kalbindeki şer meyiller, insanın faziletini ortaya koymasını konusunda son derece önemlidirler. Çünkü insan, kalbindeki bu meyillere karşı verdiği mücadele ile sınanmış olur. Bu bakımdan Kur’ân-ı Kerim’de, takvaları sebebiyle hevalarına boyun eğmeyen

---

⁴³ İhtiyarî bir fiil, gerçekleşmeden önce çeşitli merhaleler geçirmektedir. Bu merhalelerin sayısı ve isimleri ile ilgili farklı açıklamalar bulunmaktadır. Bunlardan birine göre, ihtiyarî bir fiilde şu beş merhale bulunur: *Hâcis, hâtr, hadîs-i nefis, hemm, azm* (Fazla bilgi için bkz. Akseki, 51-52). Bu açıklamada geçen *hemm* kelimesi, Yûsuf, 12/24’de fiil hâlinde (*hemme* ve *hemmet*) mevcut olmakla birlikte, âyeteki bu fiil, ihtiyarî fiilin *hadîs-i nefis* ve *hemm* merhaleleri için kullanılmıştır. Bir başka görüşe göre de ihtiyarî fiilin meydana gelmesinden önce altı merhale vardır (bkz. Hebenneke, Abdurrahman Hasen el-Meydânî, *el-Ahlâku’l-İslâmiyye ve Üsûsühâ*, Dârü’l-Kalem, Dimaşk, 1987/1407, I, 106-115).

⁴⁴ Yûsuf, 12/24.

⁴⁵ Beydâvî, I, 480.

insanlar cennetle müjdelenerek övülürler.⁴⁶

Nitekim, Hz. Yusuf'un tabiatında erkeklik his ve kuvveti olmasaydı, bu yasak ilişkiden geri durmasının bir anlamı kalmazdı. Halbuki, tabiatındaki meylin ortaya çıkması için her türlü sebep mevcutken o, sadece Allah'a olan saygısından dolayı o çirkin fiile yönelmemişti.⁴⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de, hevânın, uygulamaya konulması hakkında iki âyette, "*insanın hevâsını kendisine ilâh etme*"si⁴⁸, geri kalan âyetlerde de *hevâyâ/hevâlara uyma*⁴⁹ ifadesinin kullanıldığı görülür.

Nefret, öfke, korku, ihtiras, ve coşku gibi etkili dürtülerin⁵⁰ davranışlarımıza hâkim olması durumunun, hevâyâ tâbi olma ifadesiyle örtüştüğü anlaşılmaktadır. Dilimizde ise, nefse uyma denildiğinde, hevâyâ uymayı kastetmekteyiz.

Kur'ân-ı Kerîm'de hevâyâ uymanın yasaklanması ve yahut hevâyâ uyanların kınanması,⁵¹ sorumluluğun hevânın uygulamaya konulması ile başlayacağını bildirmek açısından önemlidir. Nitekim şu âyetler de buna işaret ederler: "*Allah'ın gösterdiği doğruyu göz ardı ederek hevâsına uyandan daha dalâlette olan kim vardır?*"⁵² "*Hevâyâ uyma, yoksa bu seni, Allah'ın yolundan saptırır (yudilluk).*"⁵³

Bu âyetlerden de anlaşılacağı gibi dalâlet, hevânın bizatihi kendisinin değil, irâdenin tercihini, hevâdan yana kullanıp buna uygun

---

⁴⁶ Nâziât, 79/40-41.

⁴⁷ Elmalılı, IV, 2855-2856.

⁴⁸ Furkân, 25/43; Câsiye, 45/22.

⁴⁹ bkz. Abdülbâkî, 740.

⁵⁰ Aral, Vecdi, *Toplum ve Adaletli Yaşam*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1988, 135.

⁵¹ Meselâ, bkz. Nisâ, 4/135; A'râf, 7/176; Kehf, 18/28.

⁵² Kasas, 28/50.

⁵³ Sâd, 38/26.

davranması ile ortaya çıkan sonuçtur.

III. Hevâ ve Akıl Arasındaki Karşılıklı Etkiler

1. Aklın Hevâ Üzerindeki Etkisi

İnsan, hevâyâ karşı ruhunda bir meyil taşırsa da, sahip olduğu akıl ve vicdân sayesinde, hevâyı denetlemeye, onun kendine hâkim duruma geçmesini önlemeye ve ondaki gizli tehlikeleri ortaya koymaya muktedir kılınmıştır.⁵⁴ Nitekim, akıl ve vicdânın insana, bu önemli görev için verildikleri şu âyette bildirilmiştir: ⁵⁵ “*O nefse kötülük duygusunu da, sakınip iyi olmayı da ilham edene yemin olsun*”⁵⁶

Bilindiği gibi, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özellik akıldır. Aklın ise, bilgi edinme ve değerlendirme olmak üzere iki temel görevi bulunmaktadır. Buna göre akıl, bir taraftan varlıklar üzerinde düşünüp bunların neden ve nasıl var olduklarını araştırırken, öte taraftan da insanın davranışlarını iyi-kötü, doğru-yanlış şeklinde değerlendirmelere tâbi tutarak insana yön verir.⁵⁷ Birtakım filozofların dediği gibi, şayet akıl, sadece yüksek psişik yeteneklerin gelişmesinden ibaret bir olgu ve aynı zamanda, bilgi edinip bunlardan faydalanma için bir vasıta olsaydı insan, âlet yapan çok gelişmiş bir canlı⁵⁸ şeklinde tarif edilmeye lâyık olurdu.

İnsanı asıl değerli kılan, aklın bu değerlendirici ve hevâdan engelleyici özelliğidir. Bu bakımdan akıl, zekâdan ayrılır. Çünkü

---

⁵⁴ Mâverdi, 33.

⁵⁵ Elmalılı, VIII, 5857-5858.

⁵⁶ Şems, 91/ 8.

⁵⁷ Râgıb, 354.

⁵⁸ Kılılıoğlu, İsmail, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, 31.

zekâ, bilgi edinmeye vasıta olan bir idrak gücüdür. Akılla zekâ arasındaki bu fark, çok zeki insanların şerli işler işlemesinden de anlaşılır. Şayet bu kimseler akıl sahibi olsalardı, akılları onları şer işlemekten engellerdi.⁵⁹

Akla, Arapçada *el-akl* denilmesinin sebebi de, sahip olduğu bu denetleyici özelliğine bağlanarak açıklanmaktadır. Arapçada, “deveyi bağladım” demek için, *akaltü’l-baîre* ifadesi kullanılır. Buna göre *akl* kelimesi, Arapçadaki deve bağı anlamındaki (*aklu’n-nâka*) terkibinden alınarak teşbih yoluyla akıl için kullanılmıştır. Çünkü devenin bağı, nasıl ki deveyi kaçırmaktan engellerse, akıl da insanı, hevâya yönelmekten ve helâk edici şeylere düşmekten engeller.⁶⁰

Kur’ân’da akıl; yasaklamak, engellemek anlamına gelen *nehy* kökünden⁶¹ türemiş olan *en-nühâ* kelimesiyle de isimlendirilmiştir.⁶² Bunun sebebi, aklın insanı kötülüklerden ve bâtıla tâbi olmaktan engellemesidir.

2. Hevânın Akla Etkisi

Aklın, hevâya engel olma gücüne karşılık hevâ da, etkisinin güçlü olması ve çok sinsi hilelere sahip olması özellikleriyle akıl üzerinde hâkimiyet kurabilir. Akıl, insanı doğru yola ileten ilâhî bir ihsan olduğu hâlde, hevâ aklı bu faaliyetinden engeller.⁶³ Buna göre akıl, hevânın gücü karşısında güçsüz ve bitkin düşer, böylece, hevâya karşı direnemez. Hevânın, akla kötülükleri güzel, zararlıyı faydalı

---

⁵⁹ Hebenneke, I, 113.

⁶⁰ Râgıb, 354; İbn Manzûr, XI, 458-459; Mâverdî, 21-22.

⁶¹ İbn Manzûr, XV, 246; Beydâvî, II, 50.

⁶² Tâhâ, 20/54.

⁶³ Mâverdî, 33.

göstermesi ise hevânın sinsi ve hilekâr olma özelliğidir.⁶⁴ Hevânın akıl üzerinde bu tür yollarla hâkimiyet kurması, aklın yanılmasına, sağlıksız kararlar vermesine sebep olur.

İnsanların, aklen hak olduğunu çok iyi kavramalarına rağmen, Peygamberleri ve tebliğlerini inkâr etmeleri, bir hevâ türü olan gururun akıl üstündeki güçlü etkisini gösterir.

Şu âyette haber verildiği gibi, bir takım kimselerin, “**Bu Kur’ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?**”⁶⁵ diyerek Hz. Muhammed (s.a.v.)’in inkâr etmeleri, gururun akli etki altına alarak inkâra sürüklemesine; yönetim ve yargı mevkiinde olanların ise, rüşvet alarak insanların mallarını haksız yere yemeleri,⁶⁶ açgözlülük ve hırsın, akıl üzerindeki olumsuz ve güçlü etkisine örnek olarak zikredilebilir.

Hevânın sinsi ve aldatıcılığı ile akli etkilemesi ve bu şekilde insanları dalâlete sürüklemesine, müşriklerin putlara tapmaları için ileri sürdükleri gerekçe örnek olarak verilebilir. Çünkü onlar putlara taparlarken, “*Onlara, bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyorum*”⁶⁷ diyorlardı. Hevânın aldatıcılığı ile ilgili olarak da bir hadiste, “*Cennet, hoşça gitmeyen şeylerle, ateş (cehennem) de, şehvetlerle örtülmüştür*”⁶⁸ buyurulmuştur.

Bir âyette, şeytanların, hevâyı süslü göstererek (*istehvethü’ş-*

---

⁶⁴ Mâverdî, 35-37.

⁶⁵ Zuhruf, 43/31.

⁶⁶ Tevbe, 9/34.

⁶⁷ Zümer, 39/3.

⁶⁸ Buhârî, Rıkâk, 28; Müslim, Cennet, 1; Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş’as, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992, Sünnet, 22; Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992, Sıfatü’l-Cenne, 21.

şeyâtîn)⁶⁹ insanları dalâlete düşürdükleri bildirilir. Bu âyette şeytan kelimesinin çoğul olarak zikredilmesi, iblis yanında insan ve cin şeytanlarının da⁷⁰ hevâyı, insanları dalâlete düşürmede bir araç olarak kullandıklarını gösterir. Şu âyetleri, bu konuya örnek verebiliriz:

“*Lâkin, kalpleri katışlaştı, şeytan da yaptıklarını onlara güzel gösterdi*”⁷¹, “*Böylece putlara hizmet edenler, puta tapanların çoğunu helâke sürüklemek, dinlerini karma karışık etmek için çocuklarını öldürmeyi onlara güzel göstermişlerdir*”⁷², “*Şeytan kendilerine (Âd ve Semûd kavmi)’ne işlediklerini güzel gösterdi; onları doğru yoldan alıkoydu. Oysa onlar bunu anlayacak durumda idiler*”⁷³ İblis, Allah Teâlâ’nın emri gereği Hz. Âdem’e secde etmeyip kovulurken⁷⁴ şöyle demişti: “*Rabbim! Beni saptırdığın için and olsun ki, yeryüzünde fenalıkları onlara güzel göstereceğim; hâlis kıldığın kullar bir yana hepsini saptıracağım.*”⁷⁵

IV. Hevânın İrâde Üzerindeki Mutlak Hâkimiyeti

Hevânın sultanının artıp insan irâdesine tamamen hâkim olması durumu, “*insanın hevâsını kendisine ilâh edinmesi*”⁷⁶ olarak vasıflandırılmıştır. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/887)’ın da, bununla ilgili olarak, “*Hevâ, insanların Allah’tan başka taptıkları bir ilâhtır*”⁷⁷ dediği rivayet edilir. Bu durumda insan, ne bir delile bakar, ne de

⁶⁹ En’âm, 6/71.

⁷⁰ Nâs, 114/6.

⁷¹ En’âm, 6/43.

⁷² En’âm, 6/137.

⁷³ Ankebût, 29/38.

⁷⁴ Hicr, 15/30-37.

⁷⁵ Hicr, 15/39-40.

⁷⁶ Furkân, 25/43; Câsiye, 45/22.

⁷⁷ Mâverdî, 33.

bunlara kulak asar.⁷⁸

Vahiyle bildirilenlerin kesin doğruluğu, akıl sahibi her insanın kabul edebileceği delillerle ispat edildiği hâlde, dalâlet içinde olanların, hevâları sebebiyle bu delillere kasten gözlerini kapattıkları, kulaklarını tıkadıkları ve akıllarını âtıl bir hâle getirdikleri bildirilir. Meselâ, bu konuda şöyle buyrulur: “*Rabbinden apaçık bir delil üzere bulunan kimse, kötü işi kendisine süslü gösterilen ve hevâsına uyan kimse gibi olur mu?*”⁷⁹, “*Ey Muhammed,! Putperestlerin içinde seni dinleyenler vardır; sonra senin yanından çıkınca bilgili kimselere, ‘Az önce ne demişti?’ diye sorarlar. İşte bunlar, Allah’ın kalplerini mühürlemiş olduğu, hevâlarına uyan kimselerdir*”⁸⁰, “*Onlar bir mucize görürlerse hemen yüz çevirirler ve ‘Eskiden beri gelen bir büyüdür’ derler. Yalanladılar ve kendi heveslerine uydular*”⁸¹

Tevrat’ı ve Kur’ân’ı inkâr edenlere, iddialarında haklı olduklarına dair delil göstermelerini teklif eden âyetlerden⁸² sonra gelen şu âyette belirtildiği gibi, dalâlette olanların haklılıklarını ispat edebilecek hiçbir delilleri yoktur: “*Eğer sana cevap veremezlerse bil ki onlar, sırf hevâlarına uymaktadırlar. Allah’tan bir yol gösterici olmaksızın kendi hevâsına uyandan daha sapık olan (adallü) kim olabilir? Elbette Allah, zâlim kavmi doğru yola iletmez*”⁸³

Hız. Muhammed (s.a.v.) tarafından yapılan tebliğe kulaklarını kapatan kimselerin, sağlam hiç bir bilgiye dayanmadan (*bi-gayri ilm*)⁸⁴

---

⁷⁸ Beydâvî, II,142.

⁷⁹ Muhammed, 47/ 14.

⁸⁰ Muhammed, 47/16.

⁸¹ Kamer, 54/2-3.

⁸² Kasas, 28/48-49..

⁸³ Kasas, 28/50.

⁸⁴ Meallerde bu ifadenin ‘bilmeden’ şeklinde tercüme edilmesine karşılık (Meselâ, bkz.

haram olanları helâl, helâl olanları haram saymaları ve böylece dalâlete düşmelerine hevâlarının sebep olduğu bildirilmektedir.⁸⁵

Hevâsının mutlak kontrolüne giren bir insan körleşir, sağırlaşır; kendisini dalâlete düşmekten engelleyen akli etkisiz duruma düşer. Hevâlarını ilâh edinen insanlardan bahseden bir ayetten⁸⁶ sonra, bu kimseler hakkında şu nitelendirme yapılır: “*Yoksa onların çoğunun gerçekten söz dinlediklerini ve alettiklerini mi sanırsın? Gerçekten onlar hayvanlar gibidir, hatta onlardan daha dalâlet/sapıklık içindedirler (adall).*”⁸⁷

Bu âyette, hevâlarını ilâh edinen kimselerin hayvanlar gibi ve hatta onlardan daha aşağı olmaları, şöyle açıklanır: Bu kimseler, işittikleri âyetlerden faydalanmadıkları, ve gördükleri mucize ve ilâhî deliller üzerinde düşünmedikleri için hayvanlar gibidirler. Hayvanlar kendilerine bakan kimseye boyun eğdikleri, kendilerine iyilik edenle kötülük edeni ayırt edebildikleri, faydalı olana yönelip zararlı olandan kaçındıkları hâlde, bu kimseler, Rablerine boyun eğmezler; O’nun ihsanıyla, şeytanın kötülüğü arasındaki farkı kavramazlar; kendileri için faydalı olan sevaba yönelip haklarında çok zararlı olan ilâhî cezadan sakınmazlar. Hevâlarını ilâh edinenlerin aksine, hayvanlar hakka inanmasa ve bir hayır kazanmasalar da, bâtıla inanmaz ve şer kazanmazlar. Hayvanların bilgisizliği kimseye zarar vermezken, bu

---

Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (haz. Hüseyin Atay - Yaşar Kutluay), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990, 390; *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi* (haz. Ali Özek başkanlığındaki heyet), Medine, 1407/1987). Beydâvî bunu, ‘Bilgi ifade eden bir delille ilgisi olmaksızın’ şeklinde tefsir etmiştir. (Beydâvî, I, 319) Ayette kastedilen bu inkârcıların, İslâm geldikten sonraki bu inanç ve davranışlar içinde olmaları, onların bilgisiz değil, bilgiye kulak tıkadıklarını gösterir. Bu bakımdan, Beydâvî’nin sözü geçen ifadeyle ilgili yaptığı bu tefsir önemlidir.

⁸⁵ En’âm, 119.

⁸⁶ Furkân, 25/43.

⁸⁷ Furkân, 25/44.

kimselerin cehâleti, fitnelerin dalgalanmasına ve insanların haktan dönmelerine sebep olur.⁸⁸

Hevâyı ilâh eden kimselerden bahseden bir diğer âyette ise, bu insanların öğütlere kulak asmayan, deliller üzerinde düşünmeyen, ibret almayan kimseler oldukları ve bu yüzden de hidâyeti terk edip tapımcasına hevânın peşine düşenlerden⁸⁹ oldukları bildirilerek şöyle buyrulur: “*Hevâsını tanrı edinen, bilgisi olduğu hâlde Allah’ın şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği gözünü perdelediği kimseyi gördün mü?*”⁹⁰

İnsanlar, ister Allah’tan başka tanrılara ibadet etsinler, ister hevâlarının emrettiği şeyleri, o tanrıların istekleriymiş gibi göstererek onları meşrulaştırmaya çalışsınlar, isterse kendi hevâlarını tatmin edilmesi gereken tek gaye olarak görsünler, bunların hepsi hevânın ilâh edinilmesi anlamındadır.⁹¹ O hâlde, hevânın ilâh edinilmesi, itikadî ve dinî boyutta olduğu gibi, insanları ahlâkî boyutta da büyük dalâletlerin içine çeker. Böyle kimselerin kalplerinde hak sevgisinin eseri bile yokken, kalpleri bencillikle doludur. Bunlar hak hukuk tanımaz, sadece kendi zevklerine taparlar. Zevklerinin felâketleri olduğunu bilseler de hakkı zevklerine feda ederler.⁹²

Ahlâkî hiçbir değeri tanımayan ve bu yüzden de hevâlarının peşine koşan kimseler, insanlık tarihinin her döneminde var olagelmiştir. Üstelik hevânın tanrılaştırılması, hedonizm (hazcılık/zevkçilik) adıyla felsefi bir temel üzerine oturtulmaya

---

⁸⁸ Beydâvî, II, 141-142.

⁸⁹ Beydâvî, II, 389.

⁹⁰ Câsiye, 45/23.

⁹¹ Yıldırım, Suad, *Kur’an’da Ulûhiyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987, 289.

⁹² Elmalılı, V, 3590.

çalışılmıştır.⁹³

Tarihî kaynaklarda rastladığımız bu tiplere, Kur'ân-ı Kerîm'in kıssaları içinde de rastlamaktayız.⁹⁴ Davranışları üzerinde, dinin ve akl-ı selîmin kontrol ve hâkimiyetini reddederek hevânın, diğer bir ifadeyle dürtülerin doğrultusunda hareket etme, insan için bir özgürlük olarak felsefî bir temele dayandırılmaya çalışılsa da, bilinmelidir ki, dürtülerin davranışlarda tek başına hâkim kılınması, irâdenin özgürlüğü anlamındaki iç özgürlüğün kaybedilmesi anlamına gelir.⁹⁵

Hevânın mutlak kontrolü altına girmeyle, hevâyâ zaman zaman tâbî olma arasında önemli bir fark vardır. Çünkü, hevânın mutlak hâkimiyetini tanımak, inançla ilgili hükümlerin inkârı ile birlikte, haramların helâl sayılması anlamındadır.⁹⁶ Bu durum ise, Mü'minlerin vasfı olamaz; onlar, bir günah işlerken bile bunun, Allah'ın yasakladığı bir şey olduğunu bilirler ve işledikleri kötülükten dolayı utanç ve sıkıntı duyarlar. Yine onlar, yaptığı kötülükler üzerinde ısrarlı davranmayarak bunlardan tevbe ederler. Hataları yanında iyilik de işlerler. Şu âyetler, bu konuya ışık tutmaktadır: *“Onlar fena bir şey yaptıklarında veya kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı anarlar,*

---

⁹³ Bkz. Akarsu, I, 38-45; Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, 515-516.

⁹⁴ Meselâ, bkz. Hûd, 11/78-79; Şuarâ, 26/164-167; Neml, 27/54-56; Ankebût, 29/28-29; Kamer, 54/37.

⁹⁵ Özgürlük, dış özgürlük ve iç özgürlük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dış özgürlük, dış dünyadan gelebilecek herhangi bir sınırlamayla karşılaşmadan istenilen eylem ve davranışın yapılmasıdır. İç özgürlük ise insanın iradesinin, dürtülerini ve iç güdülerinin kontrolünde olmaksızın özgür olmasıdır. Nitekim hayvanların serbestçe yaptıkları eylem ve davranışlarına özgürlük denilemez. Çünkü bunlar, iradenin bulunmadığı ve tamamen içgüdülerinin hakim olduğu eylemlerdir (Bu konuda fazla bilgi için bkz. Aral, *Toplum ve Adaletli Yaşam*, 135-160; Kılıçoğlu, 109-114). Özgürlük iddiasıyla son asırlarda ortaya çıkan ve bu yüzden de dinî ve ahlâkî değerleri reddedip hevâyı tanımlayan felsefeler ve bunların dayandıkları görüşler için bkz. Yıldırım, 374-375.

⁹⁶ Taberî, İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l- Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, XIII, 195.

günahlarına bağışlanmasını dilerler”⁹⁷, “Diğerleri de, günahlarını itiraf ettiler. İyi bir işi kötü bir işle karıştırdılar”⁹⁸, “Ey babamız! Allah’tan bizim günahlarımızın affını dile! Çünkü biz gerçekten günahkâr idik”⁹⁹

Mü’minlerin bu vasfına karşılık, hevâlarını ilâh edinenlerin, kötülük işlemeyi çok doğal bir hâl saydıkları, bundan dolayı da hiçbir vicdânî rahatsızlık duymadıkları ve Allah’a karşı olan isyanlarında ısrarcı oldukları bildirilmektedir.¹⁰⁰

V. Bilginin Zıddı Tavrı İçinde Olma ve Hevâ

Kur’ân’da, hevânın yol açtığı dalâletten sakınmada, akla önemli bir yer verilmekle birlikte¹⁰¹, bu konuda vahye de şiddetle ihtiyaç olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁰² Çünkü, kötülüklerin hepsini bilmek için asırlarca sürecek uzun tecrübelerle ihtiyaç olduğundan, insan akli ve duygularıyla kötülüklerin hepsini her zaman bilemeyebilir. Yine iyi ve kötüyü değerlendirme hususunda akli ve duyguları, az önce de belirttiğimiz gibi, onu yanıltabilirler. İşte bu yüzden de insan, ilâhî bir tebliğ ihtiyacı duyar.¹⁰³

Vahye dayanan bilgi, insanları hidayete ulaştıran en doğru bilgidir; bu yüzden de bu bilginin, dalâletin kaynağı olan hevâ ile hiç bir alakası bulunmamaktadır. Nitekim bu husus şu âyette önemle

---

⁹⁷ Âlu İmrân, 4/135.

⁹⁸ Tevbe, 9/102.

⁹⁹ Yûsuf, 12/97.

¹⁰⁰ Meselâ, bkz. ‘Arâf, 7/70, 76, 82; Şuarâ, 26/111, 116, 137-138, 153-154; 185-187; Vâkıa, 56/47; Hûd, 71/7.

¹⁰¹ Meselâ, bkz. Bakara, 2/44, 164, 170, 171; Furkân, 25/44; Ankebût, 29/43.

¹⁰² Meselâ, bkz. Bakara, 2/219, 142; Âlu İmrân, 3/103; Nûr, 24/17-18; Secde, 32/3.

¹⁰³ Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul, 1971, VIII, 5858-5859.

belirtilir: “O (Hz. Muhammed) hevâsına göre konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak bildirilen bir vahiy iledir”¹⁰⁴

Kur’ân’a göre, dalâlete düşmede bilgisizliğin önemli bir rolü vardır. Bu yüzden de, ilâhî tebliğden mahrum olanların, sorumlu tutulmayacakları belirtilmiştir.¹⁰⁵ Bununla birlikte, hem aklın, hem de vahyin sonucu olan bilgilere sahip olan bazı insanların, hevâları yüzünden dalâlete düştükleri görülür.

Bazı Yahudî bilginlerinin (*hibr*, çoğulu: *ahbâr*; *rabbânî*, çoğulu: *rabbâniyyûn*), Tevrat âyetlerini tahrif etmeleri,¹⁰⁶ insanların mallarını haksız yere yemeleri¹⁰⁷ ve bu şekilde dalâlete düşmeleri, akıllarına ve sahip oldukları vahye dayalı kesin bilgilere göre değil, hevâlarına göre hareket etmeleri sebebiyledir.

Şu âyette, dalâlet üzere olduğu bildirilen kimsenin de, böyle biri olduğu bildirilir: “Ey Muhammed! Onlara, şeytanın peşine taktığı ve kendisine verdiğimiz âyetlerden sıyrılarak azgınlardan olan kişinin olayını anlat. Dileseydik onu âyetlerimizle üstün kılardık; fakat o, dünyaya meylettii ve hevâsına uydu”¹⁰⁸

Bu kişinin, kim olduğu üzerinde farklı görüşler olsa da, bu kişinin bizi ilgilendiren yönü, bilgin fakat hevasına uyan biri olması bakımından taşıdığı niteliktir. Bir görüşe göre bu kimse, Ümeyye b. Ebi’s-Salt olup bu şahıs, Kur’ân inmeden önceki semâvî kitapları okumuş ve bunlardan, bir peygamber gönderileceğini öğrenmiş biriydi. Ancak o, bu peygamberin kendisi olacağını umuyordu. Hz.

---

¹⁰⁴ Necm, 53/3-4.

¹⁰⁵ İsrâ, 17/15.

¹⁰⁶ Bakara, 2/79; Âlu İmrân, 3/187.

¹⁰⁷ Tevbe, 9/34.

¹⁰⁸ A’râf, 7/175-176.

Muhammed (s.a.v.), peygamber olarak gönderilince hasedinden onu inkâr etmişti.¹⁰⁹

Şu âyetlerde de, Resûlullah (s.a.v.)’a hitâben şöyle buyrulur: *“Sana gelen ilimden sonra, onların hevâlarına uyarsan and olsun ki, sana ne bir dost ve ne de bir yardımcı olur”*,¹¹⁰ *“Ey Muhammed! Seni bir şeriat sahibi kıldık, ona uy; bilmeyenlerin heveslerine uyma”*¹¹¹ Hevâyı terk etmedikçe bilginin fayda vermeyeceği konusundaki bu âyetlerde, hitap Resûlullah (s.a.v.)’a yapılmış olsa da, bunların taşıdığı hüküm, İslâmî alanda bilgi sahibi olan herkesi kapsamaktadır.

VI. Başkalarının Hevâlarına Uymak

Hevâlarına uyup da dalâlete düşenler, hevâlarıyla başkalarını da dalâlete düşürürler. Bu yüzden Kur’ân-ı Kerîm’de, başkalarının hevâlarına göre hareket etmenin de dalâlet sebebi olduğuna önemle dikkat çekilir; özellikle Mü’minler buna karşı uyarılırlar.

Şu âyetlerde, bir yandan, başkalarının hevâlarına uymak yasaklanırken, diğer taraftan da, bu yasağın sebebi ortaya konmaktadır: *“Ey Kitâb Ehli! Haksız olarak dininizde taşkınlık etmeyin. Daha önce sapıtan, çoğunu saptıran ve doğru yoldan ayrılan bir milletin hevâlarına uymayın”*¹¹², *“Sizin hevâlarınıza uymayacağım. Yoksa sapıtmuş, doğru yoldan gidenlerden olmamış olurum”*¹¹³

Başkalarının hevâlarına uymama konusunun geçtiği âyetlerden biri Ehl-i Kitâb’a,¹¹⁴ diğerleri Resûlullah’a hitap eder. Resûlullah’a

---

¹⁰⁹ Beydâvî, I, 368.

¹¹⁰ Bakara, 2/120. Benzeri ayetler için bkz. Mâide, 5/49; Şûrâ, 42/15.

¹¹¹ Câsiye, 45/18.

¹¹² Mâide, 5/77.

¹¹³ En’âm, 6/56.

¹¹⁴ Mâide, 5/77.

hitap eden bu âyetler, şu şekilde sınıflandırılabilir: Resûlullah (s.a.v.)’in, Ehl-i Kitâb’ın hevâları sonucu tahrif ettikleri dinlerine uymaması ve bu konudaki taleplerini geri çevirmesi¹¹⁵ ve bunların hevâlarına uyup adâletten ayrılmaması¹¹⁶ müşriklerin hevâlarına uyarak şirk koştuıkları varlıklara tapmaması ile ilgili emirler.¹¹⁷

Şu âyette de, hakkın insanların hevâlarına uyması durumunda doğacak sonuca dikkat çekilir: “Eğer hak, onların hevâlarına uysaydı, gökler yer ve onlarda bulunanlar bozulup giderlerdi”¹¹⁸ Bu âyette geçen *hak* kelimesinden maksadın ne olduğu üzerinde şu görüşler mevcuttur:

a. Bu âyetteki *hak* kelimesinden maksat, Allah’tır. Buna göre şayet Allah (c.c), insanların gönüllerindeki hevâ çeşitlerine bakıp da hükümleri bunlara göre koysaydı; yer, gökler ve bunlarda olanlar fesada uğrardı.

b. Âyetteki *hak* kelimesinden maksat, *doğrudur*. Eğer *doğru*, insanların hevâları ve arzuladıkları olsaydı, insanların arzu ve hevâları çelişkili ve farklı farklı olduğu için âlemin düzeni bozulurdu.

c. Âyetteki *hak* kelimesinden maksat, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in getirdiği din ve Kur’ân’dır. Eğer bu din ve Kur’ân, onların hevâlarına göre gelseydi, yer gökler ve bunların içindekiler fesada uğrardı.¹¹⁹

Bu âyette geçen *hak* kelimesi üzerindeki bu üç görüşün aslında,

---

¹¹⁵ Bakara, 2/120, 145; Ra’d, 13/37; Şûrâ,42/15; Câsiye, 45/18.

¹¹⁶ Mâide,5/48-49; Şûrâ, 42/15. Bir önceki dipnotta da verilen ayetin(Şûrâ, 42/15) hükmü, hem yargı ve hem de Ehl-i Kitâb’ın din konusundaki hevâlarına uymamayı kapsamaktadır (bkz. Beydâvî, II, 361).

¹¹⁷ En’âm, 6/56.

¹¹⁸ Mü’minûn, 23/71.

¹¹⁹ Beydâvî, II, 108; Kurtubî, XII, 71; İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İsmâîl el- Kureşî, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, Kahire, 1408/1988, III, 243; Âlûsî, XVIII, 71.

doğru anlamını çeşitli yönlerden ele alan açıklamalar olduğu gözükmektedir. Çünkü Allah Teâlâ'nın bir ismi *Hak*'tır. Bu ismin bir anlamı da, birçok âyette de vurgulandığı gibi¹²⁰, *doğruyu ortaya koyan Yüce Varlık'tır*.¹²¹ Yine Kur'ân'da bâtılın olmadığı, onda bildirilen her şeyin doğru olduğu gerçeği de¹²² *hak* kelimesi hakkındaki bu açıklamaların ortak bir noktada buluştuklarını gösterir.

VII. Hevâ ve Zulüm

Hevâ, sadece insanın, Rabbine karşı isyanına sebep olmaz; aynı zamanda, insanın diğer insanlara zulmetmesine de yol açar. Böylece insan kin, nefret, öfke, çıkarıcılık, tarafgirlik gibi hevâ türlerinin etkisi altında başkalarının haklarına tecavüz eder.

Şu âyette, tarafgirlik ele alınarak, bunlara uymanın zulüm açısından önemli sonucuna dikkat çekilir: *“Ey iman edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana babanız ve akrabanız aleyhine de olsa, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize (hevâ) uyup adâletten sapmayın. (Şahitliği) eğer бүker, yahut şahitlik etmekten kaçırırsanız (bilin ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır”*¹²³

Müfessirlerin, bu ve benzeri âyetlerden hareketle, adâlet ve zulmü hevâ ile ilişkilendirerek açıkladıklarını görmekteyiz. Meselâ, Râzî (ö. 606/1209), *“Adâlet, hevâyâ uymayı terk etmekten ibarettir”*¹²⁴ derken, Beydâvî (ö.685/1286) de, *“Zulüm, hevânın muktezası*

¹²⁰ Meselâ, bkz. Kehf, 18/29; Ahzâb, 33/4, 53.

¹²¹ Âlûsî, VII, 177.

¹²² Meselâ, bkz. Secde, 32/3; Fâtr, 35/31; Zümer, 39/2; Fussilet, 41/42; Şûrâ, 42/17.

¹²³ Nisâ, 4/135.

¹²⁴ Râzî, XI, 74.

(kaçınılmaz sonucu)'dur"¹²⁵ demektedir.

Kin ve düşmanlık dürtüsüyle adâletten ayrılmamakla ilgili şöyle buyurulmaktadır: *“Ey inananlar! Allah için adâleti ayakta tutup gözeten şahitler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz, sizi adâletsizliğe sürüklemesin; âdil olun!”*¹²⁶

Bu âyet, kalpteki öfkeyi teskin etmek için, karşıdakiler müşrik bile olsalar; iftira edilmesi, kadın ve çocukların öldürülmesi, ahdin bozulması gibi zulümleri yasaklayan çok kapsamlı bir hüküm taşımaktadır. Müşriklerin haklarında bile bu derece âdil davranılması gerekirken, Mü'minlerin hakları konusunda bir şey demeye gerek yoktur.¹²⁷

Yine şu âyette de, dini tarafgirlik güdüsüyle, başka dinden olanlara haksızlık yapılmaması açıkça bildirilir: *“Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitâb'ı (Kur'ân'ı) hak ile indirdik; hâinlerden taraf olma! Ve Allah'tan mağfiret iste, çünkü Allah, çok bağışlayan ve çok merhamet edendir. Kendilerine hâinlik edenleri savunma; çünkü Allah, hâinlikte direnen günahkârları sevmez”*¹²⁸

Bu âyetlerin şu olay üzerine indiği rivayet edilir: Tu'me b. Ubeyrik adında kendisini müslüman gösteren biri, komşusu Katâde b. Nu'mân'ın zırhını bir un çuvalı içine koyarak çalar ve sonra da bunu götürüp bir Yahudî'ye bırakır. Ancak zırhı götürürken çuvaldaki bir delikten yol boyunca un döküldüğünün farkına varmaz. Zırhın

---

¹²⁵ Beydâvî, I, 258.

¹²⁶ Mâide, 5/8.

¹²⁷ Beydâvî, I, 258.

¹²⁸ Nisâ, 4/105-107.

çalındığının farkına varıldığına şüphe üzerine önce Tu'me aranır. Onun bu işten haberdâr olmadığına yemin etmesi üzerine, onun izi takip edilerek sözü geçen Yahudî'nin evine ulaşılır ve zırh bu evde bulunur. Yahudî de bu zırhı kendisine Tu'me'nin getirip bıraktığını söyler; buna bazı Yahudîler de şahitlik ederler. Bu sefer de Tu'me'nin kabilesi olan Zaferoğulları Resûlullah (s.a.v.)'a gelerek Tu'me'yi, Müslümanlık adına Yahudîye karşı savunmasını isterler. Bunun üzerine yukarıdaki âyetler iner.¹²⁹

Yine, Resûlullah'a, kendisine gönderilen dinin gereği¹³⁰ olarak adâletli davranması ve bunun için de hevâya tâbi olmaması ile ilgili olarak şöyle emredilir: *“Ey Muhammed! Bundan ötürü sen (tevhide) çağır ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol; onların hevâlarına uyma ve 'Allah'ın indirdiği kitaba inandım; aranızda adâletle hükmetmekle emrolundum' de.”*¹³¹

Hz. Dâvud (s.a.v.)'a da benzer bir emrin verildiği haber verilir: *“Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O hâlde, insanlar arasında hak ve adâletle hükmet. Hevâya uyma; yoksa bu seni Allah yolundan saptırır.”*¹³²

İnsan bazen, bazılarının haksız isteklerine boyun eğerek bu kimselerin sempatisini kazanmak ve böylece bunları kendine taraftar edinmek isteyebilir. Çünkü, taraftar kazanmak insanların en güçlü arzularından biridir. Şu âyetler, İslâm'a girecek olsalar bile, böyle bir arzu ile, haksız hüküm vermeyi kesin bir dille yasaklamaktadır: *“Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet; gerçek olan sana gelmiş*

---

¹²⁹ Beydâvî, I, 235; Elmalılı, III, 1475-1459.

¹³⁰ İbn Kesîr, IV, 111.

¹³¹ Şûrâ, 42/15

¹³² Sâd, 38/26.

bulduğuna göre, onların hevâlarına uyma (...) O hâlde, Allah'ın indirdiği Kitâb ile aralarında hükmet, Allah'ın sana indirdiği Kur'ân'ın bir kısmından seni vazgeçirmelerinden sakın, hevâlarına uyma."¹³³

Bu âyetlerin sebep-i nüzûlü olarak tefsirlerde yer alan rivayetlerin birine göre, Yahudîlerden bir topluluk, Resûlullah (s.a.v.)'a gelerek, "Ey Muhammed! Sen de bilirsin ki, biz Yahudîlerin bilginlerinden ve ileri gelenlerindensiz. Eğer biz sana tâbi olursak, Yahudîlerin tamamı sana tâbi olurlar; bize muhalefet etmezler. Bizimle kavmimiz arasında bir dava var. Biz sana muhakeme olmaya gelelim; sen de onlara karşı bizim lehimize hüküm ver. Biz de sana inanıp seni tasdik edelim. Resûlullah ise buna razı olmamış ve bu olay üzerine bu âyetler inmiştir."¹³⁴

İrkçılık, bölgecilik, kabilecilik gibi sosyal mahiyetteki aşırılıkların temelinde de hevâ yatmaktadır. Ancak hevânın bu mahiyet altında sebep olduğu zulümler, hevânın bireysel planda sebep olduğu zulümlerden daha tehlikeli ve kapsamlı bir özelliğe sahiptir.

Hevanın sözü geçen şekilde sebep olduğu zulümlerin, son asırlarda daha da trajik boyutlara ulaştığı görülmektedir. Çünkü bu asırlarda ortaya çıkan politik, ekonomik ve hukukî bir takım anlayışlar, zulmü felsefî temellere oturtarak meşrulaştırmaya çalışmışlardır.¹³⁵

Bu anlayışların ilham kaynağı, Darwin (ö.1882) ve Nietzsche (ö.1900) gibi filozofların teorileri olmuştur. Önceleri Darwin

---

¹³³ En'âm, 5/48-49.

¹³⁴ Beydâvî, I, 269; İbn Kesîr, II,64; Elmalılı, II, 1701.

¹³⁵ Bkz. Aral, Vecdi, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, Filiz Kitabevi, tsz., 146-155.

tarafından biyoloji alanında öne sürülen *doğal ayıklama* teorisi, kısa bir süre içinde insan toplumlarına uygulanmış ve hukukta güç teorisine dönüşmüştür.¹³⁶

Darwin'e göre bütün varlıklar bir mücadele içindedirler. Bu mücadelede hayatta kalmanın tek yolu güçlü olmaktır. Bu yüzden daima kuvvetli olan yaşama hakkına sahiptir. Daha sonra bu teori, *Üstün İnsan ve Üstün Irk* teorilerinin kaynağı olmuştur.

Üstün İnsan teorisini ortaya atan Alman filozofu Nietzsche, *Üstün İnsanda* şefkat, merhamet gibi ahlaki özelliklerin bulunmasını reddederek bunların yerine onda sadece gücün bulunması gerektiğini söyler. Ona göre insan zâlim olmalıdır.

Bu filozoflarca ortaya atılan görüşler, yirminci yüzyılda insanları, toplumları ve devletleri büyük bir ahlâkî çöküntüye uğratmış, milyonlarca masum insanın felâketini hazırlayan Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarına sebep olmuşlardır. Batı dünyasının sömürgecilik faaliyetlerinin temelinde de bu görüşler yatar.¹³⁷

VIII. Hevâ ve Câhiliye İlişkisi

Câhiliye çağı, dalâlet ve hevâ ilişkisi açısından ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Çünkü, bu çağın dalâlet çağı olmasında, bu çağdaki insanların hevâlarına tâbi olmaları¹³⁸ son derece önemli bir etken olmuştur.

“Câhiliye” kelimesi, İslâmî dönemde yeni bir anlam kazanmış, Kur'ân ve hadîslerde Arapların İslâm'dan önceki inanç, tutum ve

---

¹³⁶ Aral, *a.g.e.*, 148.

¹³⁷ Bolay, 87, 476-479.

¹³⁸ Beydâvî, I, 270.

davranışlarını, İslâmî devirdekenden ayırt eden bir terim olmuştur.¹³⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de, hangi zaman diliminde olduğu konusunda farklı görüşler olsa da,¹⁴⁰ *ilk câhiliye*¹⁴¹ adıyla bir câhiliye döneminden daha bahsedilir.

Arapların İslâm'dan önceki tarihlerinin, câhiliye kelimesi ile ifade edilmesinin sebepleri araştırılırken, onların hayat tarzına bedevîliğin hâkim olması, çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmış olmaları, bilgisizlik ve gaflet içinde göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan, puta tapan, kötülük yapmalarını önleyen bir dine, bir peygambere ve bir semavi kitaba sahip bulunmayan insanlar olmaları gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Eskiden beri kabul edilen bu görüşe göre, câhiliye çağı, bilgisizlik çağı demektir. İslâmiyet ise aydınlanma ve bilgi devridir; bu anlamda da câhiliye çağının karşıtıdır.¹⁴²

Câhiliye kelimesinin türediği *cehl* kelimesinin, bilgisizlik anlamına geldiğinden hareketle¹⁴³ ortaya çıkan bu yaygın görüşe karşılık, Goldziher ve Izutsu gibi müsteşrikler, semantik yapısı itibariyle *cehlin* temel anlamının, bu söylenenden farklı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, *cehl*, *ilm* (bilgi)'in zıddını değil, *hilmin*¹⁴⁴ zıddını ifade etmektedir.¹⁴⁵ Bu konudaki hareket noktaları ise,

---

¹³⁹ Fayda, Mustafa, "Câhiliye", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 17-18.

¹⁴⁰ Bkz. Beydâvî, II, 245.

¹⁴¹ Ahzâb , 33/33.

¹⁴² Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 17-18.

¹⁴³ Câhiliye kelimesi, Arapçada *cehl* kelimesinden türemiş bir kelimedir. Bu kelime, şekil bakımından ism-i mensûb veya yapma (sınâî, mec'ûl) bir mastardır. Sözlüklerin açıklamalarına göre *cehl*, *ilm* (bilgi)'in zıddı, yani bilgisizlik demektir. Câhiliye ise, ism-i mensûb olduğu kabul edildiğinde, câhile ait anlamına gelir (İbn Manzûr, XI, 129; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Beyrut, 1412/1994, III, 517).

¹⁴⁴ *Hilm*; nefsi, öfkenin taşkınlığından engellemektir (Râgıb, 129).

Kur'ân'dan, hadisten ve câhiliye dönemi şiirlerinden aldıkları örnekler olmuştur.¹⁴⁶ Buna göre, cehlin ilk anlam aşamasında bilgisizlikle ilgisi yoktur. Cehlin bilgisizlik anlamına gelmesi, *hilm*in zıddı olan temel anlama bağlı olarak üçüncü aşamada meydana gelir.

Bu açıklamalara göre, *cehl*, en ufak bir kızgınlık anında irâdesini kaybedip parlayan, kontrolsüz bir ihtirasla öfkesine kapılıp sonucunu düşünmeden hemen körü körüne atılan ateşli, sabırsız kişinin sorumsuz davranışıdır. Bu cehlin ilk anlamıdır.

Hilm, *cehl* patlamasını dizginleyebilen insanın ahlâkıdır. *Halîm* ise, duyguların frenlemesini, kör ihtiraslarını (hevâ) yenmesini, ne olursa olsun sâkin kalmasını bilen kimsedir.¹⁴⁷

Cehlin ikinci aşamadaki anlamı, birinci anlama bağlı olarak insanın entelektüel/düşünce kapasitesi üzerindeki olumsuz yön ile ilgilidir. Yani, insanda *hilm* ortadan çekilip *cehl* harekete geçtiğinde, insan beyninin düşünce gücü zayıflar, olayların içine nüfuz edemez, sathî düşündüğünden isabetsiz hükümler verir. *Cehl*, insanda sürekli değil, ihtirasların patlamasıyla ortaya çıkan geçici olan düşünce dengesinin bozukluğu demektir. İnsanın, ihtiraslarla körleştikten sonra olaylara sükûnetle ve objektif olarak bakması mümkün olamayacağından, hiçbir konuda âdil hüküm vermesi beklenemez.¹⁴⁸

Izutsu, üçüncü aşamaya gelindiğinde, cehlin tamamen ilmin zıddı olarak bilgisizlik anlamına geldiğini, cehlin en çok bilinen klasik anlamının da bu olduğunu fakat, ilk zamanlar bu anlamın ötekiler

---

¹⁴⁵ Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan* (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Yayınevi, tsz., İstanbul, 258-259; *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 51-52.

¹⁴⁶ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 261-267.

¹⁴⁷ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 260-262.

¹⁴⁸ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 267-269.

kadar önemli bir anlam olmadığını belirtir.¹⁴⁹

Bu yaklaşıma göre *halîm*, günümüzde “medenî insan” diye adlandırılan kişidir. Bunun zıddı olan *câhil* ise, azgın arzularının (hevâ) esiri, hayvanî içgüdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı, yani barbar kimsedir. Câhiliye dönemi ise barbarlık dönemi anlamındadır.¹⁵⁰

Cehl, bilerek şehvetine yenik düşen ve bilerek doğruya göz kulak kapayan birisinin hadsiz davranışı olarak gözükmektedir.¹⁵¹ Nitekim bir âyette bildirildiğine göre, Hz. Yusuf, şehvetine engel olamayarak kadınların kötü arzularına boyun eğmeyi, câhillerden olmak şeklinde ifade etmiştir.¹⁵²

Cehle, hevâ açısından yeni boyut getiren bu yaklaşıma, bazı farklarla da olsa, daha önce müfessirlerce de değinildiği görülür. Nitekim Râgıb İsfahânî’ye göre, *cehl* kelimesinin üç anlamı vardır. Bunlardan birincisi, nefsin ilimden yoksun olmasıdır ve bu anlam kelimenin asıl anlamıdır. İkinci anlam ise, bir konuda doğru olanın zıddına inanmadır. Üçüncü anlam ise, yapılması gerekenin zıddını yapmaktır.¹⁵³

Cehl kelimesinin anlamı konusunda Râgıb’ın bu açıklaması ile, müsteşriklerin yaptıkları açıklamalar arasındaki belirgin farkın, sadece kelimeye verilen anlamların sıralamasında olduğu anlaşılmaktadır.

Kurtubî de, Allah’a isyan eden herkesi, isyanını bırakıncaya kadar *câhil* olarak niteler ve sonra da, İbn Abbas, Katâde (ö.118/736),

---

¹⁴⁹ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 273.

¹⁵⁰ Fayda, “Câhiliye”, *DİA*, VII, 17.

¹⁵¹ Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 57.

¹⁵² Yûsuf, 12/ 33.

¹⁵³ Râgıb, 100.

Dahhâk (ö.105/723) ve Mücâhid (ö. 103/721)'in şöyle dediklerini rivayet eder: “Peygamber’in ashâbı, bilerek, yahut kasten olsun, her ma’siyetin cehâlet olduğu üzerinde ittifak etmiştir.”¹⁵⁴

Râzî'nin yaptığı tefsire göre de, şu âyetteki cehâlet kelimesi bilgisizlik anlamı ifade etmez. “Allah’ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden (bi cehâletin) kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir.”¹⁵⁵ Burada “bilmeden” (**bi-cehâle**) denilmesinden maksat, Allah’a isyan eden kimsenin kendisine terettüp edecek mükafat ve cezanın ne olduğu hususundaki bilgisini kullanmamış olmasıdır. Şayet o, bu bilgisini kullanmış olsa, bu günahı işlemez, ona yeltenmez. Bundan dolayı o, bu ilmini kullanmayınca, sanki hiç ilmi yokmuş gibi olur. İşte bu sebepten dolayı Rabbine isyan eden kimseye câhil denir.”¹⁵⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de, bu dönemdeki insanların hevâlarından kaynaklanan itikadî, amelî ve ahlâkî dalâletlerinden bahseden birçok âyet bulunmakla birlikte, bazıları, câhiliye kelimesi ile nitelendirilmişlerdir. Câhiliye kelimesiyle nitelenen konular ve geçtikleri âyetler şunlardır:

a. *Hamiyyetü’l-câhiliyye (câhiliye hamiyeti/taassubu)*: Bu ifade şu âyette geçer: “O zaman, inkâr edenler, kalplerine câhiliye hamiyetini (hamiyyetü’l-câhiliyye) yerleştirmişlerdi”¹⁵⁷ Bu âyetin nüzûl sebebi özetle şudur: Hudeybiye antlaşması yazılacağı sırada, Hz. Peygamber, Hz. Ali’ye, “Bu, Allah’ın elçisinin, Mekke halkıyla yaptığı antlaşmadır” şeklinde yazmasını emredince, Kureyş

---

¹⁵⁴ Kurtubî, V, 61.

¹⁵⁵ Nisâ, 4/17.

¹⁵⁶ Râzî, *a.g.e.*, IX, 4.

¹⁵⁷ Fetih, 48/26.

temsilcileri, “Biz senin Allah’ın elçisi olduğunu bilsek, seni Kâbe’ye girmeden engellemez ve seninle savaşmayız” demişler ve Hz. Peygamber de, bundan vazgeçerek onların istediği şekilde antlaşmanın başlangıcını yazdırmıştı. Bu olay üzerine bu âyet inmişti.¹⁵⁸

Hamîyyet kelimesi, *gazap* kuvvetinin aşırılığı demektir. Arapçada, *hamîtü alâ fülân*, ifadesi, “Ben falancaya öfkelenim” anlamına gelir.¹⁵⁹ Tefsirlerdeki açıklamalardan elde edebildiğimiz kanaate göre hamîyyet; tekebbür, taassup ve aşırı öfke gibi kötü huyları ifade eden bir kelimedir.¹⁶⁰

Hamîyyet kelimesi ile ilgili bu açıklamalarla, şarkiyatçıların cehl kelimesine verdikleri anlamın örtüştüğü anlaşılmaktadır. Çünkü cehl, en ufak tahrik ile patlak verebilecek, bir insanı her türlü haddini bilmezliğe itebilecek ateşli bir tutkudur. Tevhid inancına karşı gösterilen husumet ve saldırganlığın altında, bu ateşli tutku ve gurur yatmaktaydı.¹⁶¹ Nitekim ilgili âyetin nüzul sebebi de, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e karşı olan düşmanca tutumun altındaki bu marazî ruh hâline dikkat çekmektedir.

Âyetteki *hamîyyetü’l-câhiliyye (câhiliye hamiyeti)* ifadesi,

¹⁵⁸ Beydâvî, II, 412.

¹⁵⁹ Râgıb, 132.

¹⁶⁰ Tefsirlerde, *hamîyyet* kelimesi, *el-eneftü* kelimesi ile tefsir edilir (Meselâ, bkz. Zemahşerî, II, 549; Beydâvî, II,412). Bu kelimenin ilgili olduğu fiilin, “bir şeyi çirkin görme” anlamını ifade etmesi ile öfke (gadab) anlamını ifade etmesi arasında bir ilişki olduğu görülür. Çünkü bir kimse, bir şeyi çirkin sayıp onu kendine lâyık görmediğinde öfkeye kapılır. Bu kelimenin, aynı kökten gelen burun anlamındaki *el-enf* kelimesiyle de yakın bir ilgi içinde olduğu şu açıklamadan anlaşılır: Öfkelenen kimsenin burnunun şişmesinden kinaye olarak, *enife* fiili, şiddetli öfke hakkında kullanılır (İbn Esîr, Mecdüddin Ebü’s-Saâdât b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, Beyrut, tsz., I, 76; İbn Manzûr, IX, 15). Ebüssuûd, *hamîyyet* kelimesini, tekebbür kelimesiyle de açıklar (Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdü’l-Aklî’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire, tsz., VIII,112).

¹⁶¹ Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 61.

câhiliye dönemi insanların, akılları ve irâdeleri üzerindeki çok etkili olan bir hevâ türüne dikkatlerimizi çeker. Çünkü bu ifade, Arapların âdetâ simgesi durumundaki akıl almaz kibre; gururlarına gelecek en hafif bir halele, yahut geleneksel yaşayış biçiminin zevâline dair izler taşıyan her şeye karşı inat dolu direnişlerine bir atıftır.¹⁶² Câhil olan bu dönemin insanları, kendilerine gelen yeni dini kabul etmeyecek kadar mağrur ve küstahlırlar.¹⁶³

b. *Zanne'l-câhiliyye (câhiliye zannı)*¹⁶⁴ Bu ifadenin geçtiği âyet, Uhud savaşında Müslümanların uğradıkları ağır zarardan sonra münâfıkların Allah (c.c.) hakkında taşıdıkları câhiliye zihniyeti ve bu zihniyetle ifade ettikleri sözlerle ilgilidir.¹⁶⁵

c. *Hukmü'l-câhiliyye (câhiliye hükmü)*: Bu ifade şu âyette geçmektedir: “*Câhiliye devri hükmü mü istiyorlar? Yakînen bilen bir millet için Allah’tan daha iyi hüküm veren kim vardır?*”¹⁶⁶

Tevrat’ta cinâyetlere verilecek cezanın eşitlik anlamındaki kısâs¹⁶⁷ olduğu bildirildiği hâlde,¹⁶⁸ Ehl-i Kitâb, şimdi nakledeceğimiz nüzul sebebinden de anlaşılacağı gibi, kendilerine indirilen bu hükme tâbi olmak istememişler, aralarında câhiliye dönemindeki gibi, üstünlük ve ayrımcılık esasına göre hüküm verilmesini istemişlerdi.

Rivâyet edildiğine göre bu âyet, Benî Nadr ve Benî Kurayza Yahudîlerinin, bir cinâyet konusunda Resûlullah (s.a.v.)’a gelmeleri ve öldürülmüş ve öldüren konusunda, câhiliye toplumunda olduğu

---

¹⁶² Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 56, 61.

¹⁶³ Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 59.

¹⁶⁴ Âlu İmrân, 3/154.

¹⁶⁵ Beydâvî, I, 185; Elmalılı, II, 1206.

¹⁶⁶ Mâide, 5/50.

¹⁶⁷ Râzî, V, 47; Kurtubî, II, 164.

¹⁶⁸ Mâide, 5/45.

gibi, Resûlullah'ın da hüküm vermesini istemeleri üzerine inmiştir.¹⁶⁹ Çünkü kendilerince, bu kabilelerden Benî Nadr, Benî Kurayza'dan daha şerefli sayılır ve bir cinâyet işlediklerinde cezaları farklı tutulurdu. Benî Kurayza'dan biri, Benî Nadr'den birini öldürünce kâtil öldürülür, aksi durumda kâtil karşı tarafa diyet verirdi.¹⁷⁰

Câhiliye çağı insanları, hevâsına tâbi olarak, hüküm verirken yağcılık yaparlar¹⁷¹, böylece hak ve haklıdan yana olmayıp güçlüden yana olurlar, kabilecilik yaparlardı. Bu insanlar, her türlü hayrı ihtiva eden, her türlü şerri yasaklayan ilâhî hükümleri bırakıp hevâlarının eseri olan fikirlerin peşine düşen kimselerdi.¹⁷²

d. *Teberrücü'l-câhiliyye: Teberrüç*, kadının ziynetini ve erkeklerin şehvetlerini tahrik edecek şeyleri ortaya koymasındır diye tarif edilir.¹⁷³ Bu ifade, Resûlullah (s.a.v.)'in eşlerine hitâb eden şu âyette geçer: “*Evlerinizde oturun. İlk câhiliye dönemindeki açılıp saçılma (teberrücü'l-câhiliyyeti'l-ülâ) gibi açılıp saçılmayın*”¹⁷⁴

İslâmî dönemden önceki Arapların, inanç, tutum ve davranışlarını belirtmek için kullanılan câhiliye, sadece mâzide kalmış bir çağın adı ve özelliği değil, aynı zamanda da hevâlarının peşine koşan kişilerin de bir özelliğidir.¹⁷⁵ Buna göre, Yüce Allah'ın

---

¹⁶⁹ Beydâvî , I, 270.

¹⁷⁰İbn Kesîr, II, 270.

¹⁷¹ Beydâvî, I, 270.

¹⁷² İbn Kesîr, II, 64.

¹⁷³ İbn Manzûr, II, 212.

¹⁷⁴ Ahzâb ,33/33.

¹⁷⁵ İzutsu, bu konudaki kanaatini şöyle belirtir: *Câhiliye*, (tahlilimizin bu raddesinde) henüz tarihsel bir devir değil, kişisel bir sıfattır. Bu orijinal mânâda *Câhiliye* kelimesi, “İslâm'dan önce diye tercüme edilemez; çünkü o, daha çok şimdiki gösterir. *Câhiliye*, sadece İslam'ın zuhurundan önceki devreyi ifade etmez; o, pozitif bir şeydir ve pozitif olarak “İslamî” olana aykırıdır. İnsanın Müslüman olamadan önceki hayatını belirtir” (İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 255).

gösterdiği gerçeklere aldırmadan sadece hevâsının peşine koşan kimselerle câhiliye çağının fertleri arasında özellik olarak bir fark yoktur.

İslâm tarafından, Mü'minlerin hayatında câhiliyeye son verilmiş olsa da o, bazı Mü'minlerin zihinlerinde hortlamaya hazır bir tehlike olarak gizliden gizliye varlığını sürdürür.¹⁷⁶ Resûlullah (s.a.v.)'ın, câhiliye dönemindeki gibi davranan kimseye, "Sen öyle bir kimsesin ki, sende câhiliyetten eser var"¹⁷⁷ buyurması, yine Kur'ân-ı Kerîm'de, câhiliyeye atıfta bulunularak bazı dalâlet çeşitlerinin zikredilmesi ve Mü'minlerin bunlara karşı uyarılmaları,¹⁷⁸ câhiliyenin her an ortaya çıkabilecek bir tehlike olmasını belirtmekte önemlidir. Mü'minlerin bu tehlikeden, kendilerini korumaları için Kur'ân-ı Kerîm'de bildirilen hidâyete tâbi olmaları gerekmektedir.¹⁷⁹

SONUÇ

İnsan ruhunun şerre temayülü olan hevâ, Kur'an-ı Kerîm'e göre itikadî, amelî ve ahlâkî her türlü dalâletin kaynağıdır. Ancak hevânın insan ruhunda potansiyel olarak mevcudiyeti, o kimsenin dalâlete düşmesi anlamına gelmez. Çünkü insan, yaratılış itibarıyla ruhunda hem şerre ve hem de hayra meyil taşıyan, ancak bu iki zıt kutup arasındaki yaptığı irâdî seçime göre Yüce Allah tarafından değerlendirilen bir varlıktır. Bu bakımdan, insan iradesiyle şerri seçip onu fiil haline dönüştürmedikçe dalâlete düşmüş olmaz ve bu yüzdende sorumlu tutulmaz. Ancak, dalâlet hevaya tâbi olmak, diğer bir ifadeyle şer duygulara boyun eğip onları uygulama alanına

---

¹⁷⁶ Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 59.

¹⁷⁷ Buhârî, İmân, 22; Edeb, 44; Müslim, İmân, 38.

¹⁷⁸ Mâide, 5/50, Ahzâb ,33/33.

¹⁷⁹ En'âm, 6/92; A'râf, 7/203,

koymakla olur.

İçgüdüler, Yüce Allah'ın insana varlığını koruyup geliştirmesi için verdiği duygulardır. Ancak, insan diğer canlılar gibi içgüdülerinin kontrolünde olan bir varlık değildir. O, aklıyla içgüdülerini kontrol altında tutup onları hayra yöneltme imkânına sahiptir. Durum böyle olmakla birlikte, çoğu insanın, aklını bu konuda kullanmadığı ve Allah Teâlâ'nın peygamberleri ve kitapları aracılığı ile gönderdiği hidayete sırt çevirdiği bilinmektedir. Kur'ân, akıl ve iradenin hevâya bu şekilde teslim oluşunu *hevâyı ilâh edinme* olarak niteler. Hevânın bu hâlde bulunuşu insanı, çoğunlukla şirkin, inkârın, hazcılığın/şehvet düşkünlüğünün ve zulmün bir arada bulunduğu koyu bir dalâlete çeker.

Hevâ, bir mü'minin hayatını zaman zaman etkilese de, onun hayatında hâkim bir unsur olamaz. Çünkü o, hevâsına kapılıp işlediği isyandan ıstırap duyar ve bunda tevbe eder.

Kur'ân-ı Kerîm hevaya tâbi olmanın bir câhiliye zihniyeti olduğuna dikkat çeker. Câhiliye, sadece Kur'ân'ın hemen öncesindeki bir dönemin özelliği değildir. Câhiliye, hevanın hakim olduğu bütün toplumların özelliğidir. Nitekim çağımızda; dinî, ahlâkî ilkelerin yaygın bir şekilde reddedilerek hevanın tatmin edilmesi gereken tek gaye haline getirilmiş olması da, cahiliyenin hâlâ devam ettiğini gösterir.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Kur'ân'ın hevâ konusundaki uyarıları, Kur'ân'ın nüzulü döneminde olduğu gibi, günümüz ve gelecekte de hiç azalmadan devam edecektir.